

Հ. ԽԱԼՓԱԽՉՅԱՆ

(Ճարտարապետական գիտությունների
բնկնածու)

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԻ ԵՎ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՀԱՏԱԿԱԳԾԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Էջմիածինը և նրա շրջակայքում գտնվող հայ ճարտարապետության հնամենի հուշարձանները դեռևս քավականաչափ ուսումնասիրված չեն։ Մինչև այժմ կատարված պեղումների տրված լինելը կցկտուր են և հուշարձաններն անգամ լրիվ ուսումնասիրված չեն։ Այս պայմաններում հատուկ հետաքրքրություն հաներկայացնում արխիվային նյութերը։ Այդպիսի նյութեր են էջմիածնի վանքի այն նկարներն ու գլխավոր հատակագիծը, որ մենք հայտնաբերել ենք Մոսկվայի Պետական կենտրոնական ռազմա-պատմական թանգարանում։

Այդ նկարներից առաջինի տակ գրված է. «Հայոց էջմիածին վանքի տեսարանը, Արարատ լեռան մոտ» (ռուսերեն)։ Դա 30×34 սմ. չափսի ջրաներկ նկար է՝ դարչնա-վարդագույն և կանաչ երանգներով (նկար 1)։

Էջմիածնի վանքը պատկերված է մյուս ճարտարապետական անսամբլների շրջապատում։ Վանքը զետեղված է նկարի կենտրոնում, ամպերով պարուրված մեծ Մասիսի ֆոնի վրա։ Առջևի պլանում, դեպի ձախ, պատկերված է ըստ երևույթին Հռիփսիմեի վանքը, իսկ աջ կողմում, ծառի հետևը, հեռ-

վում երևում են մի եկեղեցի և բնակելի շենքերի մի խումբ։

Վանքերը շրջապատված են պարիսպներով, որոնք ունեն բազմաթիվ կիսակլոր աշտարակներ։ Ինչպես պարիսպները, այնպես էլ աշտարակները ունեն հրակնատներ և վերջանում են կիսակլոր զազաթ՝ ունեցող ատամներով։ Առջևի պլանում ցույց տրված պարիսպը, ինչպես երևում է շարվածքի կարերից, կառուցված է քառանկյունի տաշված քարերով։ Նրա աշտարակները դեպի վեր բարձրանալով նեղանում են, իսկ հրակնատները նեղլիկ, վերևում կիսակլոր լուսամուտի տեսք ունեն և շրջանակված են տափակ շրջանակներով։ Պարսպամասերից մեկում ցույց տրված կամարակապ անցքը, որը հավանաբար մուտքն է, երկու կողմերում եռանկյունաձև որմնահեցեր ունի։

Վանքերի մուտքերը մեծածավալ դարբասների (պորտալների) տեսք ունեն, իսկ դռները զետեղված են սլաքաձև խորշերի մեջ։

Եկեղեցիների ճարտարապետական ձևերը տրված են խիստ մանրամասնորեն։ Նկատելի է, որ նկարիչը ձգտել է ճշմարտացի պատկերել շենքերի բնույթը, կոլորիտը և Հայաստանի բնության յուրահատկությունը, և այդ որոշ չափով նրան հաջողվել է։ Այնուամենայնիվ, աչքի է ընկնում շենքերի մանրամասնությունների և զարդաքանդակների մեկնաբանման անճշտությունը։ Պարզ

1 Պետական կենտրոնական ռազմա-պատմական արխիվ, Ռազմական հաշվառման արխիվ, ֆոնդ 418, դործ 804։

երևում է ուսական եկեղեցիների ոճի ազդեցությունը նկարչի վրա: Մասնավորապես աղավաղված են շենքի մանր ծավալային մասերի և մի քանի եկեղեցիների տանիքի ծածկերի ձևերը, ավելացված է լուսամուտների թիվը, չափազանցված են զարդաքանդակները, մի բան, որ նսեմացնում է նկարի փաստաթղթային արժեքը:

Նկարի կատարման տարեթիվը հայտնի չէ: Եթե դատելու լինենք «Էջմիածին» անվան հին ուսերեն տառադարձությունից, ինչպես գրվել է նաև տարեթիվ ունեցող այլ նկարներում, ապա կարելի է այս նկարը վե-

«Ձև Հայոց վանուց սբյ Արոտոյն էջմիածնի ուր յամի ՏԷ 307. կառուցյալ եղև ի բագմաշարչար Սբյ ԳՐԻԳՈՐԷ Լուսաուրչէն մերմէ 'ի Վաղարշապատ քղքի' ուր է ի Մեծն Հայս մերձ առ լեառն Արարատ և հնգէտսն ասպարիգաւ հեռի 'ի քաղաքէն Նրեանայ: Տպեցեալ ի Ս. Պ.բուրգ յամի Տեառն 1805: Արդեամբ Յարութի Ածատուրեան Վաղարշապատցոյ»³:

Գրավյուրի ծախ կողմում կա նույնի ուսերենը:

Նկար 1

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՎԱՆՔԻ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

(Ջրաներկ եկառ ԺԸ դարի վերջի, ԺԹ դարի սկզբի)

րագրել ԺԸ դարի վերջերին կամ ԺԹ դարի սկզբներին:

Մյուս երկու նկարները գրավյուրներ են, որ պատրաստել է նկարիչ-փորագրիչ Ա. ՈՒ.-ն Սանկտ Պետերբուրգում, 1905 թվականին, Հարություն Աստվածատրյան Վաղարշապատցու պատվերով²:

Առաջին գրավյուրը (նկար 2) պատկերում է Էջմիածնի վանքը՝ Ներքևը, աջ կողմում, հայերեն գրված է.

Գրավյուրի չափսն է 27×50 սմ.:

Դատելով Տաճարի տեսքից՝ վանքը ցույց է տրված հյուսիս-արևմտյան կողմից, մեծ և փոքր Մասիսների ձյունափառ գագաթների ֆոնի վրա: Զախ կողմում, վանքի պարսպի հետևը, նույնպես պարսպապատ մի բնակավայր է, որի տները թաղված են կանաչի մեջ: Աջ կողմում, հեռվում, երևում են երկու խումբ, ըստ երևույթին, բնակելի շենքեր:

3 Վանքի կառուցման տարեթիվը (307) փաստաթղթերում հանդիպում է առաջին անգամ:

² Նույն արխիվում, ֆոնդ 418, գործ 783, թերթ 1 և 2:

Այս նկարում ևս վանքը շրջապատված է ատամնավոր պարսպով, որի երեւցող երկու կողմերից ամեն մեկում կա շորս գլանաձև բարձր աշտարակ: Պարսպի ատամներինց ցած կան ճեղքանման անցքեր, որոնք, ըստ երևույթին, հրակնատներ են: Վանքի դարբասը հյուսիսային կողմումն է, անկյունային և միջանկյալ աշտարակների միջև, և նրանց բարձրությամբ հասնող պորտալի տեսք ունի, լայն կամարակապ մուտքով, որը զետեղված է սլաքաձև խորշի մեջ⁴: Նույնպիսի տեսք է տրված արևմտյան կողմի պարսպի աջակողմյան ծայրում զետեղված փոքրիկ դարբասին:

Այդ գրավյուրը համեմատելով էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանի այն նկարի հետ, որ կատարել է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը 1673 թվականին⁵, կարելի է նկատել 1673 թվականից մինչև 1805 թվականն ընկած ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած հիմնական փոփոխությունները: Այդ ժամանակամիջոցում ոչ միայն ընդարձակվել է վանքի տեղիտորիան, այլև ավելացվել է պարսպի ու աշտարակների բարձրությունը, աշտարակների թիվը, ինչպես և նոր տեղ է փոխադրվել գլխավոր դարբասը (ըստ Շարդենի նկարի՝ պարսպին ու աշտարակները նույն բարձրությունն ունեն, իսկ ալսպես կոչված «Տրդատի դուռ»-ը, որ կառուցվել է Ժէ դարի առաջին կեսին, ցույց է տրված Տաճարի արևմտյան ճակատի առանցքի ուղղությամբ, զանգակատան դիմաց):

Հիշյալ փոփոխությունները, որ զգալիորեն ամրացրել և փոխել են պարսպի արտաքին տեսքը, հավանորեն կատարվել են ԺԸ դարի սկզբին, Տաճարի նորոգման հետ միաժամանակ, որ կատարվել է Աստվածատուր կաթողիկոսի օրոք:

Պարսպից վեր բարձրացող Տաճարը նման է երկրորդ գրավյուրի վրա պատկերվածին, (նկար 3), որի տակ աջ կողմում հայերեն գրված է.

«Անկերպութի Տաճարին Հայոց և Մյւ Աթոռոյն ԷՋՄԻԱՄՆԻ ուր յամի ՏՆ 307. կառուցեալ եղև ի բազմաշաւառ Մբյ ԳՐԻԳՈՐԷ Լուսաւորչէն մերմէ ՚ի Վաղարշապատ Բղիի ուր է ՚ի Մեծն Հայս մերձ առ լեառն Արաբատ և հեգէտսն ասպարիգաւ հեռի ՚ի ֆաղաբէն Երեւնայ: Տպեցեալ ՚ի Ս. Պ. Բուրգ

⁴ Այդ նույն տեղումն է գտնվում այժմյան դարբասը, որ վերակառուցվել է 1957 թվականին:

⁵ Լ. Մելիսեք-բեկ, «Էջմիածնի տաճարը Շարդենի օրոք 1673 թվականին, «Էջմիածին» ամսագիր, 1958 թ., № 5, էջ 36, նկար 2:

յամի Տեառն 1805: Արդեամբ Յարութի Աժառուրեան Վաղարշապատցոյ»:

Գրավյուրի չափսն է 27×50 սմ.:

Գրավյուրի ձախ կողմում կա նույնի ուսսերենը:

Տաճարի ընդհանուր տեսքն այս գրավյուրի վրա շատ է հիշեցնում Շարդենի նույնաման նկարը⁶: Երկուսն էլ նկարված են միևնույն կետից, այնուամենայնիվ նրանց միջև, մանավանդ մանրամասնություններում, էական տարբերություններ կան: Հարկ է նշել նաև նկարների կատարման տարբեր որակները (Շարդենի մոտ համաշափությունները փոքր-ինչ աղավաղված են, իսկ 1805 թվականի գրավյուրում դրանք ցույց են տրված ավելի ճիշտ, իրականին մոտիկ):

1805 թվականի գրավյուրի վրա առաջին հերթին աչքի է ընկնում շենքի հնագագաթ վերնամասը: Կենտրոնը պսակված է տասներկուկողմյա թմբկաձև գմբեթով, որ զարդարված է սլաքակամար սյունաշարով: Արևելյան կողմում բեմի արսիդի վրա կառուցված վեցկողմյա գմբեթն է, հարավային կողմում եռահարկ զանգակատան ութկողմյա ուստոնդան է, որ կառուցվել է 1633—1653 թվականներին, իսկ հյուսիսային ու հարավային կողմերում վեցկողմյա ուստոնդաներն են՝ զետեղված քառանկյունի կամարակապ հենարանների վրա, իսկ այս հենարաններն էլ կանգնած են ղեպի դուրս ցցված արսիդների վրա⁷: Այնինչ Շարդենի մոտ պատկերված են միայն երեք գմբեթ՝ կենտրոնականը, զանգակատան գլխինը և կողմնային մեկ արսիդի վրայինը, որ ըստ վանքի ընդհանուր նկարի՝ հյուսիսայինն է և ըստ Տաճարի ընդհանուր տեսարանի՝ հարավայինը: Բացի սրանից, նրա մոտ մի այլ անճշտություն էլ կա. հյուսիսային ու հարավային արսիդների գլխի ուստոնդաները ցույց են տրված միահարկ, մինչդեռ 1805 թվականի գրավյուրով (և իրականում) դրանք երկհարկանի են: 1805 թվականի գրավյուրում երևում է մի արտաքին բաց սանդուղք, որը շենքի հիմնական ծավալի տանիքից տանում է ղեպի զանգակատան երրորդ հարկը, որտեղ ցույց են տրված զանգերը: Այժմ այդ սանդուղքը չկա, այն չկա նաև Շարդենի նկարում:

Տաճարի հիմնական ծավալը համարյա խորանարդ է: Այստեղ դեռ չկա 1869 թվականին արևելյան պատին կից կառուցված վանքի թանգարանը: Դրա տեղը պատկեր-

⁶ Նույն տեղում, էջ 37, նկար 3:

⁷ Հարավային արսիդի վրայի ուստոնդան 1921 թ. մարտի 27-ին քանդվելուց հետո վերականգնվել է 1959 թ.:

ված է հենապատի (ցոկուլի) բարձրությամբ մի կիսաշրջանաձև անհայտ նշանակությամբ ընդարձակ հարթակ, որը պարագծով շրջափակված է ուղղանկյուն սյունակներով: Շենքի շուրջը 1633 թվականին, Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք, սալահատակված է ուղղանկյունի քարե սալերով, և այդ իր պարագծի ձևով ընդգծում է տաճարի հատակագծի խաչաձևությունը: Սալահատակից ելնող ուղիղ կամ կորագիծ քարե ուղիները, որոնք Շարդենի նկարում չկան, ըստ երևույթին երևան են եկել ԺԸ դարի սկզբներին:

դուկտոր) ելույտվի գծած պատճենում, որն ալերցրել է 1827 թվականի ապրիլի 14-ին առաջին կարգի տեղագիր Մամոնտովի աշխատիով կատարած գծագրից (նկար № 4)⁹: 40X50 սմ. չափսի այս գծագիրը կատարված է թղթի վրա, գունաւոր, շենքերը նշված են վարդագույն, բուսականությունը՝ կանաչ, ջրամբարներն ու առուները՝ կապույտ:

Գլխավոր հատակագիծն ընդգրկում է մի տարածություն, որի հյուսիսում Վաղարշապատ ավանն է, արևելքում ու հարավում՝ Հոփսիմի ու Գալանեի վանքերը, հարա-

Նկար 2

ՍՈՒՐԻ ԷՋՄԻԱՍՏԻ ՎԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ ԶՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ
(Գրավյուր 1805 թվականի)

Տաճարը շրջապատում են զանազան շենքեր⁸, Ջախում, բակի հյուսիսային կողմում միահարկ խցերն են, որոնք ճակատի կողմում սլաքաձև խոր որմախորշեր ունեն, որոնց ութմը սյունաշար է հիշեցնում: Աջ կողմում նոսր լուսամուտներով մի բարձր շենք կա: Բակի տարածությունը կանաչապատված է:

Էջմիածնի գլխավոր հատակագիծը պահպանվել է առաջին կարգի չափագետ (կոն-

վում՝ ոռոգիչ առուն: Էջմիածնի վանքը, որ տեղադրված է ավանի ու Գալանեի վանքի միջև, մեկուսացված է ալ շենքերից ու կանաչ տնկիներից, մի բան, որ, ըստ երևույթին, բխել է ստրատեգիական պահանջներից: Գծագրում նշված են էջմիածնի վանքի տանող հիմնական ուղիները: Առաջին ուղին դուրս էր գալիս հարավ-արևմտյան գլխավոր դարբասից, վանքի պարիսպները շրջանցում էր հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից և ապա, ավանի հարավային ու արևելյան եզրի

⁸ Շարդենի մոտ այն պատկերված է որպես մեկուսի կանգնած մի շենք:

⁹ Նույն արխիվում, ֆոնդ 349, արձ. 44, գործ 1594:

երկարութեամբ, ուղղվում դեպի հյուսիս, «դեպի ուսաստանյան սահմանը»: Վանքի հարավ-արևմտյան անկյունի մոտ ճանապարհը ճյուղավորվում էր, մեկը դեպի արևմուտք, «դեպի Սարգարաբաղ ամրոցը», մյուսը՝ հարավ, «դեպի Արաքս գետը»: Բնակավայրի հետ վանքը կապվում էր հյուսիս-ասյին դարբասից դուրս եկող ճանապարհով, իսկ «Երևան ամրոց»-ի հետ՝ հարավային: Հետաքրքիր է նշել, որ Երևան տանող ճանապարհը ուղիղ դեպի արևելք չէր գնում, այլ Գայանեի վանքի տերիտորիան շրջանցելով գնում էր հարավային ուղղությամբ: Հավանորեն ճանապարհի այսպիսի երկարացումը, որ տարբերվում է Հոփսիսի վանքի մոտով անցնող այժմյան ճանապարհից, կախված է եղել այդ վանքերի միջև ընկած ինչ-որ դժվար հաղթահարելի խոլընդոտների հետ:

Հատակագծում մանրամասնորեն նշվում է հիմնական ուղղից ցանցը, որը ջուր էր մատակարարում բնակավայրին ու վանքերին: Դիտվող ջրանցքը բնակավայրը շրջանցում էր հյուսիսից ու արևելքից, երկրորդը՝ հարավից (երկուսն էլ դեռ այժմ ևս գործում են): Երկրորդ ջրանցքից մի ճյուղ գնում էր դեպի հարավ, շրջանցելով այստեղ գտնվող բարձունքը և երկու վանքերը արևմուտքից ու հարավից: Ցածրադիր վայրերում ցույց են տրված զգալի տարածություններ ջրամբարներ, որոնք կապված են ջրանցքի այդ ճյուղավորությունների հետ: Դրանցից մեկը բնակավայրի արևմտյան մասումն է, երկրորդը՝ էջմիածնի վանքի հյուսիս-արևմտյան անկյունի մոտ, ևս երկուսն էլ էջմիածնի և Գայանեի վանքերի միջև: Դրանցից մնացել է միայն այսպես կոչված՝ «Վանքի լիճ»-ը, որ գտնվում է էջմիածնի վանքի հարավ-արևմտյան կողմում: 1846 թվականին, Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի օրոք այդ լճակը բարեկարգվեց: Միջին-ասիական ավազանների ձևով նրա պատերն ու հատակը պատվեցին սրբատաշ քարով, տարողությունը հասցվեց մոտավորապես 72 000 խորանարդ մետրի (երկարությունը՝ 170 մ. ավելի, լայնությունը՝ 70 մ., խորությունը՝ 6 մ.):

Էջմիածնի վանքի տերիտորիան, ըստ հատակագծի, համարյա քառակուսի է, հարավ-արևմտյան անկյունում ունի մի փոքրիկ ուղղանկյուն կտրվածք: Պարիսպներն աշտարակներ ունեն. անկյուններում գլանաձև աշտարակներ են, իսկ հարավային, հյուսիսային ու արևելյան կողմերում, միջանկյալ տարածությունների երկուական աշտարակները կիսակլոր են: Պաշտպանությունը դուրացնելու նպատակով, գլխավոր դարբասը

դետեղված է կտրվածքի անկյունում, որի երկար կողմը ճանապարհից դեպի ձախ ունի շորս մոտ-մոտ տեղավորված աշտարակներ: Դարբասի առաջ եղել է մի լրացուցիչ պարիսպ, որն արգելապատի (բարբականի) դեր է կատարել: Թվական տվյալների համաձայն ինչպես պարսպի, այնպես էլ դարպասի կտրվածքները բավական մեծ են եղել: Դարբասի բարձրությունը իր ծածկի հետ մոտ 7,25 մ. է, խորությունը՝ 8,5 մ.: Արտաքին թեք մակերեսով հաստ պարիսպները (հիմքում 3,2 մ.) նույն բարձրությունն են ունեցել: Նրանց վերևում ձգված է եղել մոտ մեկ մետր լայնությամբ անցուղի, որն արտաքին կողմից պաշտպանված է եղել 1,9 մ. բարձրությամբ պատով, և այդ վանքի պաշտպաններին հնարավորություն է տվել ազատ կանգնել ամբողջ հասակով:

Վանքի տերիտորիայում շատ շենքեր կան: Ի տարբերություն Շարդենի նկարից, որտեղ այն ներկայացված է որպես քառանկյունի մի ընդարձակ բակ, այստեղ կան իրենց ձևով ու մեծությամբ զանազան շենքեր, որով վանքի տերիտորիան բաժանվում է մեծ մասամբ մեկուսացված առանձին-առանձին բակերի ու պարտեզների: Ամենից մեծը կենտրոնական բակն է, որը քառակուսի հատակագիծ ունի, կենտրոնում՝ Տաճարը: Տաճարը, ինչպես և 1805 թվականի գրավյուրում է տրված, արևելյան կողմում չունի հետագայում կառուցված թանգարանը. բակի արևմտյան մասում գտնվում է Վեհարանը՝ իր այգիով, հարավային կողմում ձմեռային ու ամառային սեղանատներն են՝ իրենց օժանդակ շենքերով, հյուրանոցը (Ղազարապատ), ժողովարանը, դիվանի, բաղնիքի շենքերը. արևելյան և հյուսիսային կողմերում վանականների խցերն են և այլ շենքեր, այդ թվում՝ մոմատունը, հացատունը:

Հարավ-արևելյան կողմում մի ընդարձակ բակ է, հավանորեն տնտեսական կարիքների համար, որի մի մասը զբաղեցնում է մառանը: Այս բակը, ըստ երևույթին, երևան է եկել 1673 թվականից հետո, որովհետև Շարդենի նկարում այն չկա: Նույնպիսի չափի մի բակ ցույց է տրված և արևելյան կողմում:

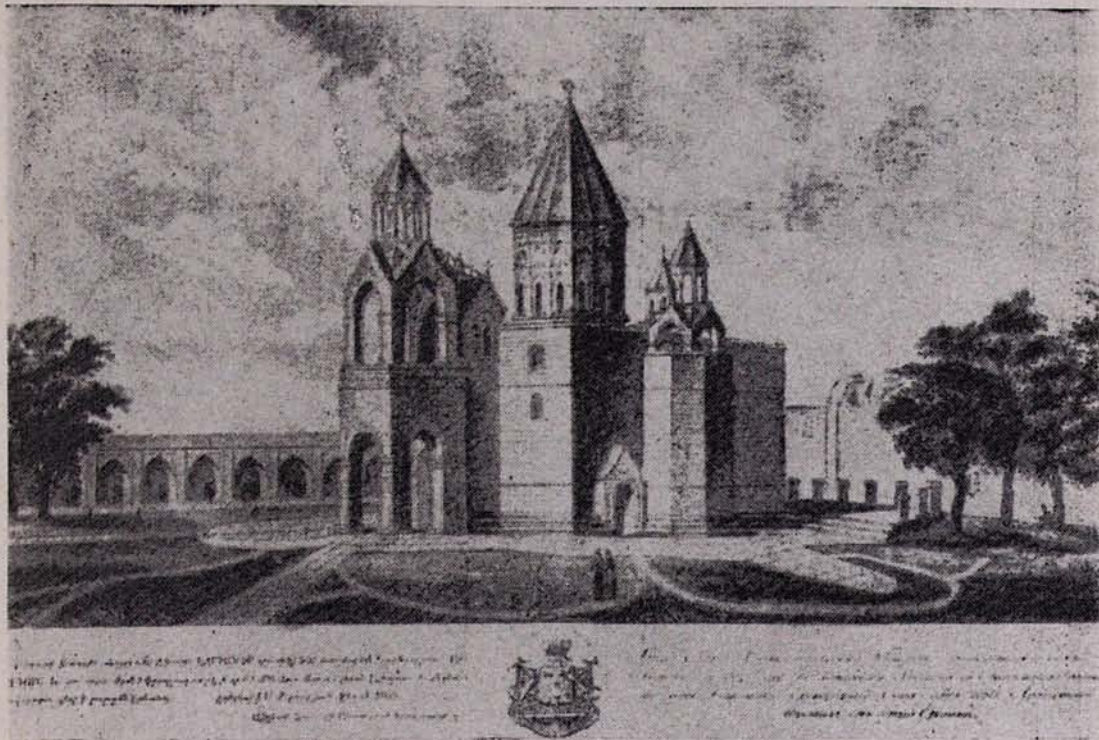
Բնակավայրը էջմիածնի վանքից հեռու է այնպիսի տարածությամբ, որ մոտավորապես հավասար է ցանկապատի հյուսիսային կողմի երկարության կեսին: Վաղարշապատ ավանի հատակագիծը մոտավորապես քառանկյունի է. տարածությունը մոտ 3,5 անգամ մեծ է վանքի բակի տարածությունից, Բնակավայրի տերիտորիայի կեսից ավելին

զրադված է այգիներով, փոքր մասը՝ բնակելի շենքերով: Փաստորեն դա եղել է «բաղաջի» տիպի բնակավայր, որտեղ շատ փոքրաթիվ բնակչություն կարող էր ապրել:

Բնակավայրի հատակագիծը անկանոն է, որ բնորոշ է միջնադարի համար: Պարզ նկատվող վարչական կենտրոն չկա, և այդ ցույց է տալիս, որ բնակիչները կախումն են ունեցել վանքից: Փողոցների ցանցը պատահական բնույթ է կրում: Փողոցները նեղ են, ծուռ ու մուռ, բաղմամբիվ ճյուղավորումներով, որոնք գալարվում են խուլ ցանկապատերի միջև, որոնցով շրջափակված են

սիս-արևելյան ծայրում, մյուսը՝ հարավային ծայրամասի կենտրոնում:

Հարավային կողմում գտնվող Գայաննի վանքը (գծագրի վրա՝ «Գորյանի») զբաղեցրել է մի սեղանաձև տարածություն, որտեղ ցույց է տրված եկեղեցին (կառուցված 630 թ.), գավիթը (1683 թ.), մուտքի երկու կողմերի բնակելի շենքերը, որոնք նախում են դեպի եկեղեցու արևմտյան ճակատը և պարսպի մնացորդները հարավային կողմում, ինչպես նաև երկու կողմ աշտարակ, մեկը հյուսիս-արևելյան անկյունում, մյուսը՝ հարավ-արևմտյան: Այդ շենքերին մոտիկ ցույց

Նկար 3

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՍՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ
(Գրավյուր 1805 թվականի)

բակերն ու կից այգիները և բանջարանոցները:

Վաղարշապատի հատակագծում նշված են միայն ավանի եկեղեցին և երկու ջրաղաց: Եկեղեցին, որ Ս. Աստվածածին անունն է կրել, կառուցվել է 1777 թվականին Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից, գտնվում է հարավային մասում, մի ընդարձակ կանաչապատ վայրում: Զրադացները ցույց են տրված ոռոգման ջրանցքների վրա, մեկը ավանի հյու-

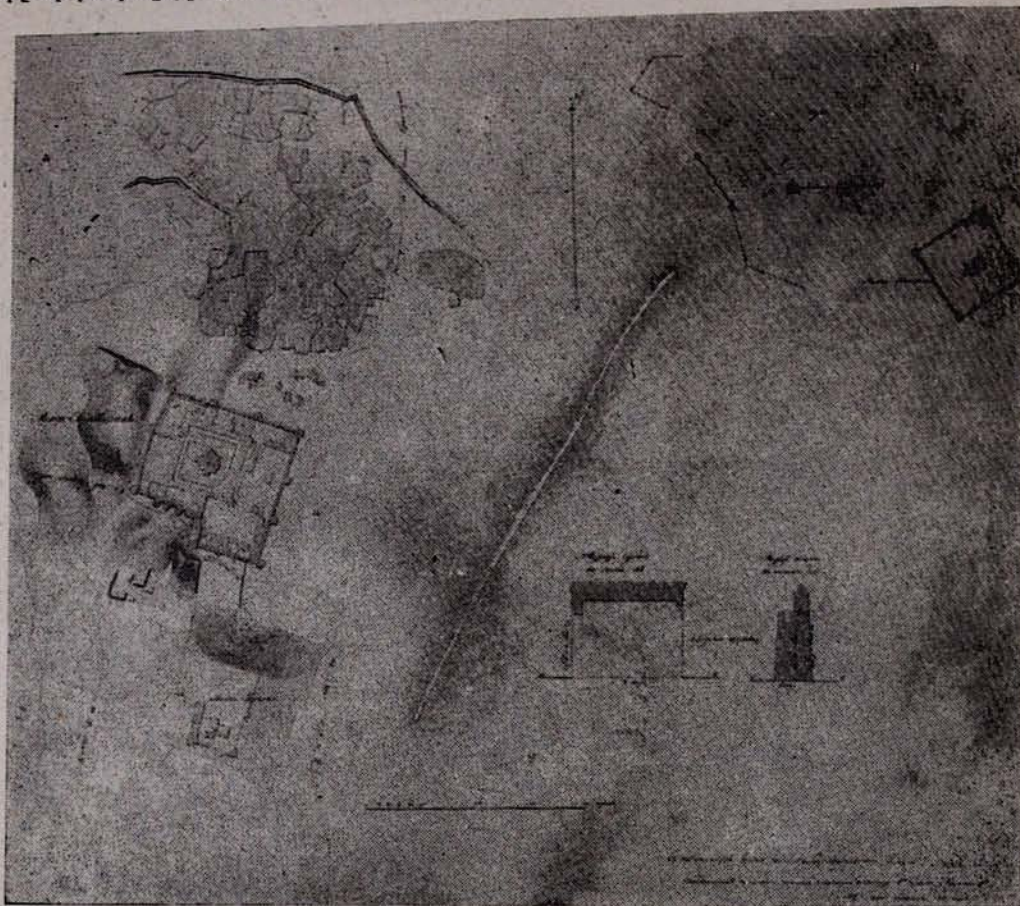
սն տրված հավանորեն վանքին պատկանող մարգագետինը, երկու մրգատու այգի և մի փոքրիկ քարքարոտ բլուրի վրա հնադարյան գերեզմանատուն, որը մինչև մեր օրերն էլ պահպանվել է և 1960 թվականին պարբերապապատվել:

Բնակավայրից ու վանքերից դեպի արևելք նշված է ներկայումս գոյություն չունեցող մի հողապատենը, որը հարավ-արևմուտքից ձգվում է դեպի հյուսիս-արևելք: Դատելով ըստ նրա հիմքի լայնության և զգալի երկա-

րության¹³, դա պաշտպանական հզոր կառուցվածք է եղել, որը մտել է հնադարյան քաղաքի արևելյան սահմանը պաշտպանող ամրությունների սիստեմի մեջ: Անտարակույս այդ հողապատնեշը մի մասն է եղել այն պաշտպանական հողապատնեշի, որ կառուցել է հայոց Վաղարշակ թագավորը (117—140 թ. թ.), երբ նա հնադարյան Վարդգեսավանը վերակառուցում էր որպես Հայաստանի նոր մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատ: Վաղարշակ թագավորի շինարարական աշխա-

սպառ է հզոր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»¹¹:

Այդ հողապատնեշի մասին համառոտ հիշատակություն կա նաև Հովհաննես Եպիսկոպոս Եափաթունյանի աշխատության մեջ¹²: Խոսելով էջմիածնի հնադարյան հուշարձանների մասին, նա նկարագրում է նաև հողապատնեշը, որի երկարությունը ԺԹ դարի կեսերին արդեն նվազել էր մինչև կես կիլոմետր (750 քայլ), իսկ «Արեգ» դռնից միայն հետքեր էին մնացել:

Նկար 4

ՍՈՒՐԻ ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՎԱՆՔԻ ԵՎ ԵՐԶԱԿԱՅՔԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ
(Կազմել Լ. տեղեկագիր Մամոնտովը 1827 թվականին)

տանքների մասին տեղեկություններ կան Եդարի հայ պատմիչ Մովսես Խորենացու մոտ: Քաղաքը հիմնելու մասին պատմելիս Խորենացին ասում է, որ Վաղարշակը պաշտպանական նպատակով այն պատենաց պար-

էջմիածնի այս գլխավոր հատակագծի մեջ, որը մինչև այժմ հայտնի եղածներից հնա-

¹¹ Մովսես Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», գիրք Ա, կհ, Թիֆլիս, 1913, էջ 198:

¹² Հովհաննես Եպիսկոպոս Եափաթունյան, «Ստորագրութիւն էջմիածնի», հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1842, էջ 79—80:

¹³ Էջմիածնի վանքի շախմատի հետ համեմատած, մի կիլոմետրից ավելի է:

գույնն է, պաշտպանական հողապատենելի առկայությունը մեծ արժեք է տալիս հատակագծին: Պատմական նշանակություն ունեցող այս փաստաթուղթը ոչ միայն հաստատում է Մովսես Խորենացու տեղեկությունների իսկությունը, այլև նշում է հնադարյան քաղաքի ճիշտ տեղը, նրա արևելյան սահմանը Գայանեի վանքից մինչև բնակավայրի կենտրոնը:

Հողապատենելի հյուսիսային ծայրը հասնում է հատակագծում կոտրված տեսք: ունեցող պարսպին, որը, դատելով մնացած երկու կտր աշտարակների առկայությունից, պաշտպանական նշանակություն է ունեցել: Այդ պարսպի մնացորդները տեղ-տեղ կարելի է նկատել և այժմ: Այն հողապատենելից փոքր-ինչ կարճ է եղել: Սակայն նրա ձևը և հողապատենելի նկատմամբ ունեցած դիրքը վկայում են, որ այդ պարսպը քաղաքի սկզբնական ամրությունների մասը չի եղել, հնարավոր է, որ այն կառուցվել է հետագայում, պտղատու այգիները պաշտպանելու նպատակով:

Այդ այգիներն իրենց տարածությամբ մի քիչ փոքր են բուն բնակավայրի տարածությունից: Դրանք գոյություն ունեն հնագույն ժամանակներից: Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան ծայրում գտնվող հենց այդ այգիների մասին է, որ խոսվում է Ագաթանգեղոսի հիշատակած Հռիփսիմյան կույսերի¹³ պատմության մեջ: Հայտնի է, որ այդ կույսերից յուրաքանչյուր խմբի նահատակված տեղը այգիներում մատուցներ են կառուցվել: ապա, հենվելով գլխավոր հատակագծում Շողակաթի ու Հռիփսիմի վանքերի տեղադրության վրա, կարելի է սսել, որ հնում այգիների տարածությունն զգալիորեն ավելի մեծ է եղել¹⁴:

Հետաքրքրական է, որ այդ գծագրերը կազմելուց 4 ամիս հետո, 1827 թվականի օգոստոսի 17-ին, այս այգիների տերիտորիայում տեղի է ունեցել մի նշանավոր ճակատամարտ, որի ժամանակ ռուսները հաղթել են թուրք զորավանդի պարսիկներին,

որով և էջմիածինը փրկել են լիակատար ավերումից, Ի հիշատակ այդ ճակատամարտի, հայերը 1834 թվականին այդ այգիներում կառուցել են մի կոթող, որը կտր սյունի տեսք ունի, դրված քառակուսի պատվանդանի վրա¹⁵:

Շողակաթի վանքը (ըստ գծագրի՝ «Շուգակատ»), որ բաղկացած է մեկ շենքից, ցույց է տրված անջատ, բաց տարածությամբ վրա, հյուսիսից ու արևելքից շրջապատված այգիներով:

Դեպի հարավ-արևելք, հենց այգիների եղրին, Հռիփսիմի վանքն է (ըստ գծագրի՝ «Ռեսպիմն»), որն այդ ժամանակ հատակագծում ունեցել է քառակուսի տերիտորիա, շրջապատված անկյուններում կտր աշտարակներ ունեցող պարսպով, որ 1776 թվականին կառուցել է Մկրտիչ Կպիսկոպոսը հում աղյուսից և լեռ քարից: Հռիփսիմի եկեղեցին (կառուցված 618 թվականին) եղել է կենտրոնում, իսկ ուղղանկյուն եռանկյան նման շենքը, որ ըստ երևույթին բնակելի շենք է եղել, գտնվում է հողամասի հյուսիսային անկյունում: Դատելով այժմյան վիճակից, հատակագծի այդ սկզբնական, ճիշտ երկրաչափական ձևը, հետագայում, վանքի ընդարձակման կապակցությամբ, ձևափոխվել է: 1894 թվականին հարավային մասում հողե պարսպի փոխարեն, նրանից որոշ հեռավորության վրա, կառուցվել է նոր պարսպ՝ սրբատաշ տուֆով, ինչպես և երկհարկանի բնակելի տուն և այլ օժանդակ շենքեր: Փոքր ինչ վերակառուցվել է նաև հյուսիսային պարսպը, որի հետևանքով մասնավորապես նրա արևելյան ծայրում առաջացել է սեղանաձև մի ելուստ:

էջմիածնի այս նկարը, զրավուրները և գլխավոր հատակագիծը, անտարակույս, պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում: Դրանք ոչ միայն ցույց են տալիս հուշարձանների վիճակը ԺԹ դարի սկզբում, այլ հնարավորություն են տալիս նշելու, թե զրական աղբյուրներից անհայտ ինչպիսի ձևափոխումների են ենթարկվել նրանք ԺԹ դարի վերջերից մինչև Ի դարի սկիզբը:

13 «Ագաթանգեղոսի Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 103—106:

14 Նույն տեղում, էջ 385—386:

15 Ա. Ներսիսյան, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք ԺԹ դարում», Թիֆլիս, 1895, հատ. Բ, էջ 294—295:

